

Анна Альштынюк

Беласток

**Праблема роднай мовы:
малая проза Янкі Брыля**

Вяртанне беларускай мове належнага месца ва ўсіх сферах соцыуму, безумоўна, з'яўляецца адной з найбалючых праблем для сучаснага беларускага грамадства. На працягу стагоддзяў існаванне беларускай мовы ў значнай ступені залежыла ад суседніх дзяржаў, у склад якіх уваходзілі беларускія землі – як ад Рэчы Паспалітай, так і Расійскай імперыі. І, магчыма, дзякуючы менавіта найперш намаганням майстроў слова, для якіх яно ёсць і інструментам, і матэрыялам, беларуская мова ператрывала неспрыяльныя часы. Ды, на жаль, праблема дасюль не страціла актуальнасці. І сёння большасць беларускіх пісьменнікаў і свядомых беларусаў далучаецца да слоў Францішка Багушэвіча, аўтара своеасаблівага маніфеста беларушчыны канца XIX стагоддзя: *Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!* Амаль усю прадмову да “Дудкі беларускай” вялікі Мацей Бурачок прысвяціў абароне беларускай мовы, абапіраючыся на даўнюю беларускую гісторыю: *Чытай я ці мала старых папераў, па дзвесце, па трыста гадоў таму пісаных у нашай зямлі і пісаных вялікімі намі а нашай мовай чысцюсенькай, як бы вот цяпер пісалася.* І, як высокадухоўная асоба, Францішак Багушэвіч апеляваў да найвышэйшага сэнсу: *Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам*¹.

¹ Францішак Багушэвіч, *Творы*, Мінск 2001, с. 21.

Відаць, няма беларускага пісьменніка, які б у той ці іншай форме не выказаўся пра становішча роднай мовы. Асабліва трагічным перыядам для беларускай мовы, культуры і гісторыі, для ўсяго беларускага народа былі, безумоўна, 30-ыя гады мінулага стагоддзя. За вернасць роднай мове, Айчыне чалавеку даводзілася плаціць найвышэйшую цану: многія былі рэпрасаваны, арыштаваны, асуджаны, сасланы, пазбаўлены жыцця ў яго росквіце. У апошнія дзесяцігоддзі шмат робіцца дзеля таго, каб вярнуць добрае імя, памяць ахвярам таго амаль што генацыду над беларускай інтэлігенцыяй і сялянствам. Яскрава засведчыла аб маштабах трагедыі сярод пісьменніцкага асяроддзя выдадзеная мінскім выдавецтвам “Кнігазбор” кніга “Расстраляная літаратура”, у якой сабраны найбольш значныя творы 66 аўтараў, загубленых карнымі органамі бальшавіцкай улады ў 1920–1950 гадах². Ды, на жаль, і пасля выкрыцця культу асобы беларуская мова засталася ў становішчы падчаркі на сваім родным падворку.

Янка Брыль, адзін з найвыдатных беларускіх пісьменнікаў XX–пачатку XXI стагоддзяў, усё жыццё змагаўся сваім таленавітым, шчырым словам за справядлівасць у дачыненні да матчынай мовы. Яго адносіны да нацыянальнага і да мовы яскрава выявіліся найперш у апавесці “Сірочы хлеб” (1956), рамане “Птушкі і гнёзды” (1964). Дзяцінства і маладосць Янкі Брыля прайшлі ў заходнебеларускай вёсцы Загора, якая ў 1921–1939 гадах знаходзілася ў межах Польшчы. Ідучы ад рэальных падзей і канкрэтных назіранняў, пісьменнік паказаў змаганне жыхараў Заходняй Беларусі за свае сацыяльныя і нацыянальныя правы, што выўлялася і ў барацьбе з працэсамі паланізацыі. Аднак у згаданых творах Я. Брыля абарона роднага слова ўпісана ў агульны кантэкст праблем, вырашаемых пісьменнікам.

Прыярытэтны характар набывае клопат пісьменніка пра стан беларускай мовы ў лірычнай прозе Янкі Брыля. Уласна, сам гэты жанр дае магчымасці непасрэдна выказаць свае пачуцці і думкі, перадаць сваё разуменне падзей і фактаў. Зварот Я. Брыля да лірычнай прозы, як адзначае Вольга Нікіфарова, *глыбока не выпадковы, а падрыхтаваны дзесяцігоддзямі блакнотных запісаў, з якіх пачынаўся Брыль-празаік. (...) Жаданне быць сучасным – не ў плане ідэйнай кан’юнктуры, а ў плане эстэтычных пошукаў, – не вяртацца назад, а сказаць нешта новае прывяло Я. Брыля да рашэння выступіць “з такім ін-*

² *Расстраляная літаратура*, Мінск 2008.

тымным” ды “старэчым” жанрам³. Лірычныя мініяцюры і запісы не проста склалі кнігі “Жменя сонечных промняў” (1965), “Вітраж” (1972), “Акраец хлеба” (1977), “Сёння і памяць” (1985), “Пішу як жыву” (1994), “Вячэрняе” (1994), “Дзе скарб ваш” (1997), “Сцежкі, дарогі, прастор” (2001), “Блакiтны зніч” (2004), “Парастак” (2006), але і сталіся своеасаблівай кнігай жыцця вялікага пісьменніка, яго лірычнай споведзю – пра сябе і свет, далёкіх і блізкіх людзей, пра светлыя і трагічныя моманты быцця.

Ужо ў “Жмені сонечных промняў” Янка Брыль дакладна вызначаеца ў нацыянальным пытанні: *Люблю рускіх, Расію, люблю Украіну... Але ніколі яшчэ не пашкадаваў, што я – беларус, ніколі не захацеў быць некiм iншым (...)* Я беларус таксама, як я – мужчына, і проста не магу глядзець на свет iнакш.⁴ Відаць, нарастанне русіфікатарскіх тэндэнцый ужо ў першай палове 60-х гадоў падштурхнула пісьменніка да роздумаў такога кшталту. І дасюль адной з самых вострых і балючых культурна-сацыяльных праблем сучаснасці ў Беларусі застаецца рускамоўнасць, якая, з’яўляючыся нібы справай кожнага асобнага чалавека, уплывае на ўсе сферы грамадскага жыцця. Дакладна пра гэта выказалася беларуская даследчыца Зоя Мельнікава: (...) *тое, што больш за стагоддзе большасць беларусаў размаўляюць на рускай мове, прыкметна памяншала нацыянальнае аблічча сённяшняга беларуса*⁵. Такія змены ў менталітэце беларуса адпавядаюць патрабаванням улады, якая імкнецца да аб’яднання з багацейшым суседам, што выклікае супраціўленне і рэзкую крытыку нацыянальна свядомых мастакоў слова: *Якое ўсё-такі трэба мець вялікадзяржаўнае нахабства, каб гаварыць нам, беларусам, што вывучэнне нашай роднай мовы ў нашых школах перашкаджае нашым дзецям вывучаць мову рускую!*⁶ – усклікае Янка Брыль і абуралася тлумачэннем тых, хто нібы прадстаўляе інтарэсы мас. Самае горшае і драматычнае, што самі беларусы ў большасці хіба і не задумваюцца над драматызмам сваёй нацыянальнай моўнай сітуацыі. З горыччу пісьменнік апавядае аб тым, сведкам чаго стаў ён у сябе ж дома:

³ *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*. У 4 тамах, Мінск 2001, т. 3, 1941–1965, с. 511.

⁴ Я. Брыль, *Збор твораў у чатырох тамах*, Мінск 1968, т. 4, с. 64.

⁵ Зоя Мельнікава, *Пісьменнік, нацыя, грамадства: iдэйна-мастацкая прагматыка беларускай літаратуры XX стагоддзя*, “Białorutenistyka Białostocka” 2011, № 3, s. 46.

⁶ Я. Брыль, *Вячэрняе. Лірычныя запісы і мініяцюры*, Мінск 1994, с. 55. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

Сын мае пляменніцы, мужчына ўжо (неўзаметку) трыццацігадовы, вырашыў вярнуцца з Расіі ў Мінск. Цяжка з праліскай – зайшлі з мамай да мяне. Абы як зачачіцца. Дзеці будуць у бабы, у вёсцы. Але ж таксама там доўга не могуць быць – старэйшаму трэба ў школу. “Дык там жа школа ёсць”, – кажу яму. “Вы знаеце, дядя Ваня (дзедкам мяне з ветлівасці не заве), – она там беларуская, не хочеця дачей калечыць...” “А жонка твая адкуль?” – пытаюся, падумаўшы, што яна, можа, руская. “Ды з нашай вёскі, наша”, – умяшалася яго маці.

З гэтым ідуць да сваяка – беларускага пісьменніка!

Не хочацца думаць, што будзе... (80)

Я. Брыль нагадвае чытачу пра маральную адказнасць кожнага чалавека за нацыянальныя каштоўнасці, якія атрымліваюцца ім з самім нараджэннем. Сумна, што беларусу нібы дадзена выбіраць на той нуцтранай прасторы, якая сама па сабе мусіць быць замкнёнай для выбару. Сапраўдныя дзеці Беларусі, безумоўна, самаахварныя, верныя Радзіме. Пакаленне Янкі Брыля ў маладыя гады прайшло праз шквал сталінскіх рэпрэсій і Другую сусветную вайну. У адной з мініячур пісьменнік згадаў, што калі 10 мая 1945 года яго і Івана Мележа прымалі ў Саюз пісьменнікаў, яны былі сорок трэцім і сорок чацвёртым: *Так была вынішчана родная літаратура. Трохі сяброў яшчэ не вярнулася з вайны, а пра тых, якія працавалі ў дваццатых-трыццатых гадах, мы ведалі толькі па асцярожных апавяданнях некаторых старэйшых сяброў (...)*⁷. У пасляваеннае дзесяцігоддзе асабліва цяжка было пераадольваць супраціўленне цензуры, часам даводзілася ісці і на кампраміс, пагаджаючыся з нейкімі зменамі ў творы, каб ён не асеў у шуфлядзе, а ўсё ж дайшоў да чытача. Патрэбны былі змены ў грамадстве, каб пісьменнік змог да канца быць шчырым у сваім самавыяўленні, каб услых аддаць належнае самаахварнаму падзвіжніцтву папярэднікаў, а найперш Францішка Багушэвіча:

І здзіўленне, і недаўменне, і пашана да таго, хто блізу сто гадоў таму назад упарта, як парастак паміж плітамі тратуара, пралез паміж дзвюма стыхіямі, рускай і польскай, насуперак усім, уключаючы і сваіх найбліжэйшых, пралез і вырас са сваім зрэбным, і глыбока, па-народнаму, па-хлебнаму свежым беларускім словам. І славы не было, а толькі адчуванне абавязку.

Шчасце наша, відаць, у самой апантанасці⁸.

⁷ Янка Брыль, *Ці-шы-ня. З лірычных запісаў*, «Тэрмапілы» 2003, № 7, с. 10.

⁸ Я. Брыль, *Збор твораў у чатырох тамах*, т. 4, с. 63.

Дакладна і вобразна перадае Я. Брыль сваё захапленне вялікім адраджэнцам канца XIX стагоддзя. Падзвіжніцкі шлях Мацея Бурачка – падтрымкаю абаронцу нацыянальных каштоўнасцей у другой палове XX стагоддзя. Збліжаюць Я. Брыля і Ф. Багушэвіча глыбокае пачуццё абавязку, адказнасці за свой народ. Абодва яны сталіся своеасаблівымі нявольнікамі сутнаснага, нявольнікамі, якія за сваё служэнне не чакалі ніякай платы. Праўда, Янка Брыль яшчэ пры жыцці атрымаў прызнанне, як вядомы беларускі пісьменнік, вялікі майстар прозы. Аднак сціплая назва апошняй прыжыццёвай кнігі “Парастак” – сведчанне таго, што сваю творчасць, сваё служэнне Беларусі Я. Брыль, відаць, лічыў толькі парасткам, які, увабраўшыся ў сілу, стане некалі дрэвам, а значыць фундаментам для наступных пакаленняў пісьменнікаў і свядомых беларусаў. Я. Брыль, як і Ф. Багушэвіч, сваёй творчасцю пакінуў беларусам своеасаблівы тэстамент на шляхах адраджэння Айчыны.

Цікава, што самога Янку Брыля, нібы дбаючы пра яго інтарэсы, не адзін раз угаворвалі перайсці ў творчасці на рускую мову:

Мне гаварылі ўжо, і неаднойчы, што ў рускай мове, калі б я пісаў па-руску, мне было б лепш, мяне ведалі б і цанілі б куды больш... Я ем свой горкі хлеб па святым сваім абавязку, я не здраджу яму, бо проста не змагу, але ж як мне часамі – і часта – хочацца адпачыць ад свайго служэння, ад свайго падзвіжніцтва, адчуць ад чытача тое, што адчуваюць у сваім нацыянальным асяроддзі мае калегі палякі, рускія, немцы і ўсе тыя іншыя літаратары, не ўсе лепшыя за мяне, для каго няма пытання мовы, няма пакутаў, болю, смутку за яе... (64)

Пісьменнік шчыра дзеліцца з чытачом сваімі роздумамі над лёсавымі важнымі пытаннямі. З ранняй маладосці ён імкнецца *быць самім сабою*⁹, што аднак магчыма для майстра слова толькі ў стыхці роднай мовы.

Пры тым Я. Брыль быў перакананы, што ён мог бы дасягнуць у творчасці значна болей, калі б *чуў навокал (не толькі ў вёсцы або ў сваім саюзе) родную мову, калі б, пішучы на роднай мове, можна было думаць, што ўсюды ці хоць у больш-менш лічаных краінах нехта ведае, вывучае яе, мае слоўнікі, каб слова наша даходзіла да замежнага чытача не праз рэштата рускага перакладу, а сваім уласным гучаннем* (104). Гэтыя горкія словы, напэўна, перадаюць настрой многіх беларускіх пісьменнікаў. Я. Брылю асабліва балела, што

⁹ Я. Брыль, *Выбраныя творы: У 3 тамах*, Мінск 1993, т. 3, с. 556.

мала каго ў свеце цікавіць мова, асуджаная ў сябе дома на выміранне. Свядомасць, што звужаецца кола беларускамоўных чытачоў, кладзецца густым ценем на чулую пісьменніцкую душу. *Як гэта цяжка – быць беларускім пісьменнікам, у нашай мелкай, бестрыбетнай правінцыі, у блакадзе “моўнага бар’ера”, без роднага дома, які ёсць у літоўцаў, армян, эстонцаў... У іх жа няма майго, нашага адчування: як пад нагамі абсоўваецца бераг (...)* (124) – горычна канстатуе Я. Брыль.

Творы самога Янкі Брыля дастаткова шмат тлумачылі на розныя мовы свету. Аднак пісьменнік часта гаварыў пра тое, што яму хочацца, каб беларуская літаратура мела сваіх верных чытачоў за мяжой. Ён шкадаваў, што *нас не ведаюць. Што там немцы або палякі (казаў Жакевіч, што беларускую літаратуру лічаць у Польшчы “нечым от сабе фальклорным”), калі і рускія арыентуюцца ў нашай літаратуры дрэнна і ставяцца да яе пагардліва* (67). Пісьменніку крыўдна за такую непавагу да нацыянальнай літаратуры, аднак пры тым ён разумее, што з такімі ж праблемамі сутыкаюцца і іншыя:

Японцы толькі што пачалі перакладаць палякаў з арыгінала (раней перакладалі... з рускай мовы). Дзяўчына-шведка, узварушліва нязграбная, высокая студэнтка, расказвала, што Швецыя не ведае польскай літаратуры. Народы вялікія, спрадзеву незалежныя, а не маюць узаемных кантактаў. Дык што ўжо казаць пра нас, беларусаў, з нашай пакрыўджанай мовай, з нашай воляй, што магла б, у сэнсе культурнай аўтаноміі, быць куды большай (46).

Аказваецца, не толькі ў беларускага мастацкага слова існуе праблема з уваходжаннем да замежнага чытача. Сам Я. Брыль усё жыццё актыўна працаваў над умацаваннем сувязей беларускага прыгожага пісьменства з літаратурамі іншых народаў, у прыватнасці, шмат перакладаў з польскай літаратуры, набліжаючы творы польскіх аўтараў да беларускага чытача.

Аднак у штодзённым жыцці не адзін раз прыходзілася Я. Брылю сутыкацца з сітуацыямі, якія адзываліся пякучым болем у душы, бо абражалі сутнаснае: *А ўчора нашы беларусы, ідучы са сталовай пасля сьтай вячэры, мне, беларускаму пісьменніку, высмейвалі нашу родную мову... Што мы за нацыя?* (89) – з сумам і здзіўленнем запісаў Янка Брыль.

Баліць пісьменніку, што і яму здараецца нейкім чынам здрадзіць матчынай мове. Адночы жонка звярнулася да яго па-руску і: *я адказаў ёй на гэтай мове. Якую люблю даўно. Якая воля шавіністаў – залівае*

наша жыццё, выжывае нашу родную мову. Якая міжволі ўваходзіць і ў наша жыццё, у жыццё найбольш свядомых нацыянальна... (64) Письменнік патрабавальны, нават жорсткі да сябе. У гэтым напаміне праяўляецца, безумоўна, брылёўскае перакананне, этычнае крэда, што толькі *крытычныя адносіны да свайго Я даюць маральнае права на справядлівую ацэнку іншых*¹⁰.

Так, у кнізе “З людзьмі і сам-насам” (2003) Янка Брыль дае ацэнку тым, хто, паводле яго, адказны за сітуацыю роднай мовы: *Колькі нагаворана з іхняга і нашага боку пра неабходнасць аб’яднання, але ж ні слова – ні ў друку, ні па тэлевізары ці па радыё – пра тое, што апаганьваецца, ліквідуецца мова нашага народа, найгоршым, найзлачыннейшым, як дагэтуль, чынам. Такое жахлівае “між іншым”!*¹¹

Вялікую павагу выклікаюць гэтыя словы Янкі Брыля, які смела піша пра тое, што адбываецца ў сучаснай Беларусі. У выразнай крытыцы ўлады, сродкаў масавай інфармацыі, якія не бачаць праблем з самім існаваннем беларускай мовы, выяўляецца паслядоўная грамадзянская пазіцыя Янкі Брыля. У адной з мініяцюр письменнік яшчэ больш канкрэтны: *Галойны на ўрачыстым вечары выступіў па-беларуску, зрэдку заглядаючы ў паперыну. А потым, у тэлеперадачы, вядучым было сказана, што выступіў ён “на втором государственном языке”!*¹²

З незатоеным бодем письменнік гаворыць і пра месца, якое займаюць беларусы ў сваёй дзяржаве: *Ёсць у нас меншасці польская, яўрэйская, татарская, будуць, чаго добрага, азербайджанская, армянская... Рускіх так нягожа называць, бо яны ў нас “подавляющее меньшинство”. А беларусаў гэтых як быццам і зусім няма*¹³. Выразна праяўляецца тут здольнасць письменніка некалькімі штрыхамі акрэсліць сутнасць з’явы, што дасягаецца ў значнай ступені дзякуючы іранічнаму падтэксту. Гіпербалізацыя ж завастрае ўзнятую праблему.

Відаць, паглыбіўшыся ў брылёўскія запісы, чытач спадзяецца знайсці адказ на пытанне – а што ж рабіць далей? Як уратаваць беларушчыну, найвялікшы скарб народа – мову? Письменнік выказваецца ў так уласцівай яму жартаўлівай форме аб тым, што кардынальна змяніла б драматычную сітуацыю:

¹⁰ Уладзімір Калеснік, *Усё чалавечае: лірычныя партрэты, артыкулы, нарысы*, Мінск 1993, с. 163.

¹¹ Я. Брыль, *З людзьмі і сам-насам*, Мінск 2003, с. 53.

¹² Тамсама, с. 312.

¹³ Я. Брыль, *З людзьмі і сам-насам*, с. 126.

Раней я думаў так:

Калі б беларусу **дазволілі** быць беларусам, які гэта быў бы цудоўны беларус!..

Днямі, на сесіі Вярхоўнага Савета, слухаючы, як здорава рэжуць некаторыя кіраўнікі па-беларуску, нават не проста з паперкі, а так сабе, адрэдагаваў свой ранейшы горкі “афарызм” наступным чынам:

Калі б беларусу **загадалі** быць беларусам... і г. д. (56)

Выступаючы за святое права беларускага слова, Янка Брыль добра ўсведамляў неабходнасць вывучэння іншых моў, на што, мабыць, мела ўплыў і ім самім перажытае. Веданне рускай і польскай моў адкрыла яму яшчэ ў дзяцінстве багаты свет літаратуры, які ён спасцігаў да апошняга дыхання. Падставы нямецкай мовы дапамаглі яму ў час уцёкаў з палону шчасліва вярнуцца дадому. Пісьменнік з павагай выказваецца пра іншыя мовы, знаходзіць супольнае, што яднае розныя мовы свету: *“Шасцімоўны слоўнік прыказаў”. Нямапа падобных, ад латыні да нашых, як падобна ў кожнага народа тое, што нараджае агульналюдскую мудрасць. Прыемна ад гэтай агульнасці, ад моўных залацінак мудрасці і вобразнасці*¹⁴.

Праз усю творчасць Янкі Брыля, асабліва яго лірычную прозу, лейтматывам праходзіць тэма мовы, якую рэалізаваў ён у розных аспектах. У лірычных запісах, прысвечаных гэтай праблеме, гучаць і пачуццё гонару, і спачуванне, і боль, і гнеў. Пісьменнік вучыць аберагаць сваю мову і адначасова дэманструе павагу да моў іншых народаў. Такі ж урок даваў беларусам і Францішак Багушэвіч: *Ці ж ужо нам канечне толькі на чужоё мове чытаць і пісаць можна? Яно добра, а нават і трэба знаць суседзкую мову, але наперш трэба знаць сваю*¹⁵. Янка Брыль, безумоўна, быў адным з прадаўжальнікаў працы, распачатай на беларускай ніве славы будзіцелем нацыянальнай самасвядомасці. І, напэўна, прыклад Мацея Бурачка таксама дадаваў пісьменніку сіл у пераадоленні выпрабаванняў на раз абраным жыццёвым шляху: *(...) І слова сваё, якое трэба сказаць. З упэўненасцю і з сумненнямі: а ці дойдзе яно да людзей будучыні, да твайго народа?.. У Багушэвіча – дайшло*¹⁶.

¹⁴ Тамсама, с. 49.

¹⁵ Францішак Багушэвіч, *Творы*, с. 22.

¹⁶ Янка Брыль, *Запаветнае. Выбраныя творы*, Мінск 1999, с. 381.

STRESZCZENIE

W artykule analizowana jest złożona sytuacja języka białoruskiego, zwłaszcza to, w jakim stopniu znalazła ona odzwierciedlenie w krótkich formach prozatorskich Janki Bryła. Podkreślono wielką rolę języka narodowego w kształtowaniu ideologii narodowej oraz kształtowaniu się Janki Bryła jako obywatela i pisarza.

Słowa kluczowe: proza liryczna, autobiografizm, język białoruski, naród białoruski, świadomość narodowa, rusyfikacja, ideologia narodowa.

SUMMARY

This paper investigates the issue of the Belarusian language in Yanka Bril's small prose. The role of native language and national ideology that influenced Yanka Bril's character and helped him to become a writer is emphasized.

Key words: lyric prose, autobiographical approach, the Belarusian language, the people of Belarus, national consciousness, Russification, national ideology